

УДК 81'26(091) "19"

ОЛЬГА ТЄВІКОВА

СВІТЛАНА ДОРОШЕНКО

АЛЛА ЛИСЕНКО

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка,

**ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ
В УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ 50-60-Х РР. ХХ СТ.**

У статті розглянуто особливості мовної ситуації в Україні протягом 50-60 років ХХ століття. Особливу увагу звернено на те, що серед населення побутував україно-російський говір, що був наслідком активного впровадження російської мови в суспільне життя УРСР. Двомовність, що склалася через цілеспрямовану русифікацію, стала загрозою консолідації нації. Унаслідок цього ми маємо справу з мовною некомпетентністю мільйонів українців, які потрапили в залежність від історичних реалій.

***Ключові слова:** мовна політика, засоби русифікації, національна ідентичність, ужиткова мова, книговидання, двомовність, суржик.*

Постановка проблеми. Тоталітаризм і панування офіційної ідеології у 50-60-х рр. ХХ ст. зумовлювали обмежений розвиток більшості галузей духовного життя населення. Яскраво ці процеси простежуються в мовленнєвій сфері буття. Мовне питання висвітлюють «Закон про рівноправність мов на Україні» (червень 1927 року), статті 40, 110, 121 Конституції СРСР 1936 року та аналогічні статті 109 і 120 Конституції УРСР 1937 року. За ними дозволялося оформлювати законодавчі акти, вести судове провадження та навчальний процес рідною (українською) мовою. Офіційний статус мала й російська мова як мова міждержавна. Відповідно загальноновживаними мовами на території республіки були українська й російська.

Аналіз останніх досліджень. Мовну ситуацію в повоєнній Україні в контексті комплексних історичних досліджень цього періоду розглядали проф. Ю. Шаповал, В. Баран, О. Бажан, Л. Шевчук та ін. Автори провели серйозну роботу щодо з'ясування суті й методів політики радянського тоталітарного режиму в різних сферах життя суспільства, наголосили на цілеспрямованій русифікації українського населення.

Мета статті – схарактеризувати особливості мовної ситуації в Україні протягом 50-60 років ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. У 50-60-х рр. ХХ ст. серед населення повсюдно побутував україно-російський говір, що був наслідком активного впровадження російської мови в суспільне життя УРСР. К. Д. Ушинський зазначав: «Відберіть у народу все — і він все може повернути, — але мови — ніколи, і коли вимерла мова в устах народу — помер і народ» [12, с. 56]. Розуміючи важливість української мови як основи формування нації, радянська влада намагалася максимально звужити сферу її використання. Тогочасний представник української діаспори В. Свистун із цього приводу зазначав: «На Україні немає ніякої української держави [...]. Усе тільки російською мовою. Українську культуру Москва нищить, а свою «московську» насаджує» [10, с. 75].

Русифікацію відображають Закон СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», прийнятий 25 грудня 1958 року (відповідний Закон було затверджено в УРСР 17 квітня 1959 року) та нова національна програма, ухвалена ХХІІ з'їздом КПРС (17-31 жовтня 1961 року). Документи проголошували ідею «повного злиття націй» та формування нової історичної спільності — «радянського народу», для якого спільною мовою має стати російська, зважаючи на виняткову роль російського народу в радянській історії та соціалістичних звершеннях [13, с. 345].

Офіційна мовна політика сприяла збільшенню російськомовних шкіл у мережі загальноосвітніх закладів й одночасному зменшенні кількості українських. У великих містах та індустріальних регіонах республіки, де проживало багато росіян і представників інших націй, було лише кілька українських шкіл. Наприклад, у Кримській області зафіксовано 3 такі навчальні заклади, а в Торезі, Жданові, Комунарську, Севастополі — їх зовсім не було. Російськомовних шкіл було більше й у тих містах, де значною була питома вага українців у національно-етнічному складі, зокрема, у Львові, де частка українців становила 85%, а росіян — 8,5%, шкіл з українською та російською мовами навчання 1956 року налічувалося 43% і 52% відповідно.

Варто зауважити, що російськомовні школи мали значно кращу матеріально-технічну базу, а отже, і умови праці; були краще укомплектовані кадрами, бо вчителю російської мови й літератури встановлювали вищу заробітну плату.

Крім кількісного зменшення україномовних шкіл, у системі освіти відбувалися внутрішні процеси, що зумовлювали усунення української мови з навчання. На початку 1960-х років чітко окреслилася тенденція зменшення кількості годин, відведених на вивчення української мови й літератури в школі. У школах із українською мовою навчання кількість годин на викладання скоротилася на 90 годин, у школах із російською мовою — на 119 годин [9, с. 269].

Починаючи з 1954 року знання української мови перестало бути обов'язковою вимогою при вступі до ВНЗ УРСР. Крім цього, переважно російською проводився весь навчальний процес, хоча українці становили понад 60% студентів, зарахованих до вишів України..

Витісненню рідної мови з ужитку сприяла книговидавнича політика радянської влади, спрямована на зменшення кількості українськомовних підручників,

різноманітної літератури й періодичних видань. Наприкінці досліджуваного періоду частка україномовної друкованої продукції становила менше половини всіх видань. У подальшому названі диспропорції лише зростали. Громадяни часто звертали увагу на необхідність збільшення в Україні україномовних багатотиражних газет та іншої продукції.

Заслуговує на увагу той факт, що українською мовою переважно друкували літературу художнього, масово-політичного, літературознавчого й мовознавчого характеру. Натомість доволі незначними були видання технічної, навчальної, а також наукової літератури з різних галузей знань (крім лінгвістичної). Зокрема, 1958 року АН УРСР не видало українською мовою жодної наукової праці з вищої математики, астрономії, фізики, механіки, хімії, фізіології, медицини тощо. План на 1960 рік щодо технічно-інформаційних матеріалів, які видавали в Україні, передбачав 510 друкованих аркушів, із них українською мовою — 102 (20%). Б. Антоненко-Давидович, звертаючись до учасників республіканської конференції з питань культури української мови, котра відбулася 11-15 лютого 1963 року в Київському державному університеті, з цього приводу зазначав: «Дуже погано, що на сьогодні майже не випускається технічна література нашою рідною мовою. А коли який-небудь наполегливий автор усе ж таки зуміє домогтися, щоб його книжка була надрукована нашою мовою, то тираж такої книжки визначають дуже малий, 500-1000 примірників» [1, с. 155].

Подібною була ситуація з підручниками. Республіканські видавництва відмовлялися від видання підручників українською мовою, мотивуючи це їхньою збитковістю. У результаті фонди книжкових крамниць, кіосків і бібліотек склалися переважно з літератури російською мовою. Наприклад, у Полтавській обласній бібліотеці імені І. Котляревського станом на 1 січня 1956 року україномовних книг було 45 111, а російськомовних — 180 510. У 1959 році в Харківську наукову бібліотеку імені В. Г. Короленка надійшло 117 193 друкованих одиниць, із них книги українською мовою становили всього 3,6%, а російською — 84,8% і т. д. Аналізуючи наявні книжки в бібліотеках столичних шкіл, К. Гриб у «Літературній газеті» писав: «Заходимо до 118-ї школи. Її вважають кращою в Подільському районі столиці. У шкільній бібліотеці 6 136 книжок. З української класичної і сучасної літератури лише 400 книг. Видання давні. Це для старшокласників. А для дітей молодших і середніх класів (школа восьмирічна) жодної української книжки» [2, с. 1].

Як засоби русифікації активно використовували радіо, театр і кіно. Зокрема, республіканське радіо значну частину свого ефірного часу віддавало трансляціям із Москви (московське радіо вело передачі тільки російською мовою), та й решта програм були переважно російськомовними. Б. Антоненко-Давидович щодо театрів наголошував, що в Україні, мабуть, більше російських театрів, аніж українських [1, с. 155]. Практично всі вистави ставилися російською мовою, що, з одного боку, популяризувало російську мову та культуру, але з іншого – уможливило виїзд без особливих ускладнень українських майстрів сцени на гастролі до Москви, Воронежа, Саратова, Тули, Челябінська тощо. «Найпопулярнішим із мистецтв» і майже цілком російським також було кіно. Навіть фільми українських студій подавали в російському дубляжі, а не навпаки.

Відбувалося втручання у внутрішню будову української мови, започатковане ще національно-мовною політикою Й. Сталіна (постанова РМ СРСР «Про затвердження українського правопису, наближеного до російського» (1946 рік)). Так, українську частину 6-томного академічного «Українсько-російського словника» за редакцією І. Кириченка 1953-1963 років видання (бл. 122 тис. слів) було насичено російськими словами. А 1961 року набув чинності «Український правопис» 1960-1961 років (4-та

редакція), де українські правила було наближено до «Правил російської орфографії та пунктуації»), що вийшли друком 1956 року.

У результаті в словниковий склад та фонетику було штучно впроваджено чимало невластивих українській мові слів і термінів, лексичних і навіть граматичних елементів російського походження. Це простежується в підручниках з української мови, довідниках з українського правопису, тогочасних книгах, статтях тощо. Зокрема, загальнопоширеним правилом було (і нерідко лишається сьогодні) вживати «тираж» замість «наклад», «у якості» замість «як», «підписка» замість «передплата», «чоловік» замість «осіб», «точка зору» замість «погляд» або «кут зору», «виключно» замість «винятково» і т. д. Л. Лук'яненко звертав увагу, що тогочасний письменник Б. Харчук, як і багато його колег, на зрусифікований манер пише: «колінах», «чоботах» замість «колінях», «чоботях», «черпаком» замість «ополоником», «козирком» — «дашком» [8, с. 138]. Натомість використання власне українських слів у друківаних виданнях та засобах масової інформації оцінювалося негативно, як таке, що може призвести до відриву української мови від російської.

Цілеспрямованій русифікації сприяло прагнення самих українців опанувати російською мовою. Знаходимо чимало підтверджень тому, що громадяни УРСР надавали перевагу саме російській мові. Зокрема, у таємній доповідній записці завідділу науки, вузів і шкіл ЦК КПРС В. Кириліна першому секретареві ЦК КПУ М. Підгорному йшлося про велику кількість прохань та скарг від громадян, що надійшли до редакції газети «Правда» з України, про недостатню кількість російськомовних шкіл та неможливість через це влаштувати дитину в школу з російською мовою викладання. Зважаючи на таку ситуацію, ставилася вимога збільшити кількість саме російськомовних шкіл.

Фіксуємо зростання контингенту учнів російськомовних шкіл, особливо після реформи 1958 року. Закон про школу містив положення про те, що батьки мають право самі обирати, якою мовою повинні навчатися їхні діти. Результати цього вибору відображають наступні показники: у середньому на одну українську школу припадало 190 учнів, а на кожну російську — 524 [7, с. 427]. Навіть у Сумах, Хмельницькому, Житомирі, Вінниці, де представники російської національності становили менше 10% населення, у російськомовних школах навчалася понад 50% усіх учнів. Прикметно, що навіть ті міські школи, які називали українськими, насправді ними не були. «Досить побувати у будь-якій «українській» школі в Києві, – писав І. Дзюба, – щоб пересвідчитися в тому, що поза викладанням усе внутрішнє життя ведеться в них російською мовою і навіть самі вчителі по-українському «соромляться» говорити, не кажучи вже про учнів» [4, с. 176]. Українська мова як мова навчання й спілкування поступово ставала прерогативою сільських шкіл.

Прагнення опанувати російською мовою насамперед пояснювалося її пріоритетним становищем: більшість книг, журналів, газет, брошур, фахова література й навіть белетристика писалася нею. Навчання російською вигідніше й перспективніше, оскільки легше було вступати у виші, проходити військову службу, вести діловодство, будувати кар'єру. Знання російської мови в Радянській Україні стало обов'язковим для службовців.

Небажання розмовляти українською мовою також зумовлювалося статусом другосортності, який вона мала. Про її низький авторитет і малопrestiжність свідчать доволі розповсюджені в 1953-1964 рр. такі вислови й епітети, як «Хохландія», «хохлацький язук», «бандеровський язук», «научись говорить по-человечески» (тобто по-російськи), «кугуты» (ті, хто розмовляв українською) тощо. Ті, хто розмовляв українською мовою, неофіційно належали до «нижчого» пласту населення, а ті, хто послуговувалися російською — до «вищого». Гостро мовні суперечності проявилися між консервативним українським селом і піддатливим до змін зрусифікованим містом.

Сприйняття української мови, як «мови селяків», «мови мужицької, некультурної», спонукало багатьох у побуті спілкуватися російською. Саме тому більшість сільської молоді, потрапляючи в міста на навчання або на виробництво, швидко пристосовувалася до зросійщеного міського населення та його порядків, позбавляючись рис провінційності або власне українських національних. І. Дзюба, аналізуючи ситуацію в країні, зауважував, що завдяки активній міграції селян, які спілкувалися «гарною українською мовою», «був шанс «українізувати край», але «від україномовної стихії не лишилося й сліду» [3, с. 88].

Як наслідок, використання російської мови в побуті значно розширювалося, зростала кількість російськомовних українців. Так, найнижчий відсоток україномовного населення зафіксовано в Кримській, Донецькій, Луганській, Одеській областях. Водночас близько 80% населення розмовляли українською мовою у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Полтавській, Сумській, Чернігівській, Хмельницькій областях — там, де переважало сільське населення. Своєю україномовністю з-поміж інших регіонів України вирізнявся Захід.

Зробити точні висновки щодо національної ідентичності українців цього періоду досить важко. У переписі населення 1959 року рідну мову громадян УРСР визначали за допомогою запитання до відповідача, сформульованого так: «Яку мову ви вважаєте своєю рідною?», а не, наприклад, «Яку ви краще знаєте?» або «Якою мовою ви користуєтесь у повсякденні?». Тобто, ті, хто назвали своєю рідною мовою українську, в реальному житті могли послуговуватися нею мало або взагалі не використовувати.

При цьому беззаперечною є констатація того, що швидка й повсюдна мовна русифікація не вдалася. Українською активно послуговувалися в сільській місцевості, схильність у культурі та побуті до національних рис зберігалася й у більшості зрусифікованих регіонів республіки, де українською мовою практично не користувалися. Своєю україномовністю відрізнялися західні області УРСР.

Загалом населення не було готовим до повного переходу на російську мову, а тому ужитковою мовою для багатьох українців стає суржик — нелітературна й насичена неправильними українськими та російськими словами мова. Такою, наприклад, можна назвати мову опитаних нами респондентів. Як наслідок – ми маємо справу з мовною некомпетентністю мільйонів українців, які потрапили в залежність від історичних реалій.

Глибокі деформації в національно-мовній політиці сприяли відновленню руху на захист рідної мови та викликали протест серед значної групи свідомих українців. Зокрема, до центральних органів влади республіки, редакцій газет та інших видавництв надходило багато листів з приводу витіснення української мови або нерівноправності існування російської й української мов [2, с. 1]. Відвертішими були висновки громадян щодо русифікації в Україні, висловленні в неформальних розмовах чи особистих щоденниках.

Своє невдоволення мовною політикою радянської влади та заклики й вимоги поширювати українську мову, боротися за її культуру, підносити красу і милозвучність висловлювала в листах до центральних газет і журналів українська інтелігенція (М. Бажан, О. Гончар, Л. Дмитерко, С. Крижанівський, Н. Рибак, М. Рильський, М. Руденко, Т. Франко, М. Шумило та ін.). З гіркотою й сумом писав О. Довженко в щоденнику: «На сороковому році будівництва соціалізму в столиці сорокамільйонної Української Радянської Соціалістичної Республіки викладання наук провадиться руською мовою. Такого нема ніде в світі... Яка нечувана аморальність... Який жорстокий обман... І жаль, і сором...» [5, с.413].

Центральним виявилось питання про загальний стан української мови в суспільстві й на республіканській конференції в Києві 1963 року з питань культури

української мови, що була організована Київським державним університетом імені Т. Г. Шевченка та Інститутом мовознавства АН УРСР. У роботі конференції взяли участь понад 800 учителів, письменників та науковців. Учасники засудили теорію двомовності націй та необхідності ліквідації національних мов, наполегливо говорили про розширення сфери вживання української мови та усунення штучних перешкод для її розвитку. З метою подолання наявних у мовній політиці в Україні деформацій члени конференції висунули ряд вимог до державних і партійних структур. Ішлося про те, щоб в усіх освітніх закладах здійснювати навчання українською мовою, нею ж пропонувалося вести виховну роботу в дошкільних установах, де є діти українського населення, сприяти поширенню рідної мови в установах і на підприємствах, на транспорті й у торгівлі, забезпечити державною підтримкою пріоритет української мови у видавничій справі, кіновиробництві та ін. [6, с. 2]. Однак рекомендації конференції так і не знайшли свого втілення.

Проте ці заклики й вимоги не знайшли широкої організованої підтримки чи бодай «розуміння» з боку властей і класифікувалися як «вияви націоналізму», «політично неправильні» та «ідеологічно нездорові» висловлювання. Поширення радикальних настроїв у суспільстві та «небезпечність» думок окремих осіб стосовно офіційної мовної політики викликала відповідну реакцію керівництва країни. Упродовж 1961-1964 років органами КДБ при РМ УРСР викриті й притягнуті до відповідальності групи з числа молоді та інтелігенції Києва, Дніпропетровська, Львова, Івано-Франківська. Їхні члени сумнівалися у правильності національної політики КПРС в Україні, а у практичній діяльності намагалися протидіяти здійснюваній русифікації України [1, с. 153].

Питання української мови хвилювало й тих українців, які мешкали за кордоном і могли більш відкрито й категорично висловлюватися на цю тему. Зокрема, згадану проблему порушив В. Гришко у брошурі «Хто з ким і проти кого? Відкритий лист-відповідь Юрію Смоличу». Полемізуючи з українським письменником щодо цього, В. Гришко наводив чимало фактів зменшення накладів українських книг. Він зауважував, що наклад українськомовної літератури, зокрема художньої, в УРСР для сорокамільйонної нації дорівнюють накладам українських видань еміграції, здійснюваних власним коштом авторів лише для кількохсот тисяч українців на чужині. А нерідко чисельність українських книжок тут буває навіть більшою, ніж в республіці. Автор звернув увагу і на те, що майже 8-10 млн. українців поза межами країни в Радянському Союзі позбавлені взагалі будь-якого українського культурного життя, оскільки не мають ні українських шкіл, ні українських видань, ні українських театрів [11, с. 163].

Висновки. Отже, сфера мовлення характеризувалася активним цілеспрямованим зрощенням усіх сфер життя населення, яке проводило тогочасне керівництво, виходячи з загальних засад ідеологічної концепції тоталітарної системи. Гальмування розвитку української мови та не збереження ареалу її вживання змалювало національну гідність і рівень самоідентифікації українців. Прикметно, що окреслені процеси мали далекосяжні за своєю дією наслідки для українського суспільства. У результаті на сьогодні маємо суржик, низьку мовну стійкість, домінуючу позицію російської мови, що свідчить про залежність українського народу від того народу (держави), мовою якої він розмовляє. Крім того, двомовність, що склалася через цілеспрямовану русифікацію, стала загрозою консолідації нації.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-ті рр. / Олег Григорович Бажан // УІЖ. — 2008. — № 5. — С. 147—159.

2. Гриб К. Що читати дітям? / Кузьма Гриб // Літературна Україна. — 1964. — 28 жовтня. — С. 1.
3. Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій / Іван Дзюба // Рукопис: Український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин: у 2 т. / [під заг. ред. І. М. Дзюби]. — К.: Криниця, 2004. — Т. 1. — С. 8—264.
4. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / Іван Дзюба. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — 336 с.
5. Довженко О. П. Господи, пошли мені сили: щоденник, кіноповіді, оповідання, фольклорні записки, листи, документи / Олександр Петрович Довженко / [ред. рада: В. О. Шевчук та ін.]. — Харків: Фоліо, 1994. — 655 с.
6. Коптілов В. За високу культуру української мови / В. Коптілов // Літературна Україна. — 1963. — 26 лютого. — С. 2.
7. Кордон М. В. Українська та Зарубіжна культура: курс лекцій / М. В. Кордон. — Київ: Цул, 2003. — 508 с.
8. Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну / Левко Лук'яненко. — Софія-А, 2007. — 308 с.
9. Сворак С. Д. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х — першої половини 60-х років ХХ століття: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Сворак Степан Дмитрович. — К., 1999. — 386 арк.
10. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4922. — Арк. 75.
11. Шевченко Л. А. Наукові і культурно-освітні процеси: деформації, пошуки / Л. А. Шевченко // Україна: друга половина ХХ століття: нариси історії. — К.: Либідь, 1997. — С. 146—164.
12. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні / Василь Ісакович Юрчук. — К.: Асоціація «Україно», 1995. — 80 с.
13. XXII съезд КПСС. Стенографический отчет: в 3-х т. — М.: Госполитиздат, 1962. — Т. 2. — 608 с.

Стаття надійшла до редакції 04.03.2017 р.

ТЕВИКОВА О., ДОРОШЕНКО С., ЛЫСЕНКО А.

Полтавский национальный технический университет имени Юрия Кондратюка, Украина

**ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ
В УКРАИНЕ НА ПРОТЯЖЕНИИ 50-60-Х ГГ. XX ВЕКА**

В статье рассмотрены особенности языковой ситуации на протяжении 50-60 гг. XX века. Особое внимание уделено тому, что среди населения использовался украинско-русский говор, который был следствием активного введения русского языка в общественную жизнь УССР. Двуязычность, которая была следствием целенаправленной русификации, стала угрозой консолидации нации. Вследствие этого мы имеем дело с языковой некомпетентностью миллионов украинцев, которые попали в зависимость от исторических реалий.

Ключевые слова: языковая политика, средства русификации, национальная идентичность, прикладной язык, книгоиздания, двуязычность, суржик.

TIEVIKOVA O., DOROSHENKO S., LYSENKO A.

Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University

**PECULIARITIES OF NATIONAL LANGUAGE POLICY DURING THE 50S –
THE 60S XX CENTURY**

The article reviewed peculiarities of language situation in Ukraine during the 50s-the 60s xx cent. Special attention was paid to the fact that Ukrainian Russian dialect existed among the population and it was the consequence of active introduction of the Russian language in social life of USSR. The sphere of speech was characterized by active purposeful Russification of all spheres of

the population's life. It was led by the government of that time and based on general principles of ideological conception of totalitarian system. Retardation of the Ukrainian language development and not saving its survival area diminished national human worth and level of Ukrainians' self-indication. Acute speech contradictions showed up between conservative rural Ukrainians and Russified inhabitants of urban area who were amenable to changes.

Publishing policy of the Soviet government which was orientated to reducing amount of Ukrainian textbooks, various literature and periodicals, contributed to supplantation of native language from usage. Profound deformations of national language policy contributed to renewal of movement to protect native language and triggered a protest among a vast group of conscious Ukrainians. Bilingualism, which was created because of purposeful Russification, became a danger of nation's consolidation. As a consequence we deal with linguistic incompetence of millions of Ukrainians who fell into a position of dependence of historical realities.

Key words: *language policy, means of Russification, national identity, used language, book publishing, bilingualism, Surzhik.*